

TODOR STOJKOV

Čehoslovačko-francuska aktivnost protiv M. Stojadinovića (1936 — 1938)

U historiografiji je poznato da je spoljna politika jugoslovenske vlade, za koju je kao resorni ministar odgovarao M. Stojadinović, izazvala isprva rezervisanost, a potom sve veće nezadovoljstvo bliskih saveznika svih dotadašnjih jugoslovenskih vlada — vladajućih krugova Čehoslovačke i Francuske. Malo je, međutim, poznato kako je u pomenutim krugovima tih zemalja nezadovoljstvo držanjem M. Stojadinovića naraslo dotle da su više puta pokušavali Stojadinovića ukloniti iz jugoslovenske vladajuće garniture.

Iz raspoložive dokumentacije čehoslovačkog, francuskog, jugoslovenskog porekla i iz dosad publikovanih radova domaćih i stranih autora može se već od smene B. Jevtića i dolaska M. Stojadinovića na položaj predsednika vlade i ministra inostranih poslova (potkraj juna 1935) kod vladajućih krugova u Pragu i Parizu uočiti izvesna bojznost u pogledu buduće spoljnopolitičke orijentacije nove jugoslovenske vlade. U toku vremena rezerviranost, odnosno otvoreno nezadovoljstvo sve je očiglednije. Nema, ipak, podataka da se od toga išlo dalje, naime, da su preduzimani koraci da se M. Stojadinović ukloni iz vlade. Podatke o čehoslovačkim i francuskim željama i aktivnosti u tom smislu nalazimo najviše u britanskim arhivskim izvorima, jer su britanski diplomatski predstavnici u Beogradu, Pragu i Parizu Forinj-ofisu (Foreign office) slali u London izveštaje i o toj vrsti čehoslovačko-francuskih nastojanja.

I

Veće nesaglasnosti u proceni međunarodnih odnosa između vladajućih vrhova Jugoslavije i Francuske mogu se konstatovati još pre pogibije kralja Aleksandra. Kralj Aleksandar je, kao što je poznato, imao odlučnu reč i u unutrašnjoj i u spoljnoj politici Jugoslavije. Francuska diplomatija je nakon dolaska nacista na vlast u Nemačkoj, strahujući od nemačkog revanšizma, nastojala da za ideju okruženja Nemačke sistemom saveza pridobije, pored ostalih zemalja, i Italiju i Sovjetski Savez. U tome su imali određene zadatke i članovi Male antante — Jugoslavija, Čehoslovačka i Rumunija. Od njih se zahtevalo da priznaju Sovjetski Savez i uspostave diplomatske odnose sa vladom u Moskvi. Za razliku od Čehoslovačke i Rumunije, francuski je zahtev naišao na uporno odbijanje u Beogradu. Slično je bilo i sa francuskim pritiskom na jugoslovenskog kralja o poboljšanju jugoslovensko-italijanskih odnosa koji su već dugo bili zategnuti. Radi svojih kombinacija sa Italijom u odnosu

na Nemačku i u vezi s tim regulisanja sopstvenih odnosa sa Musolinijevom vladom, Francuska je insistirala na otklanjanju jugoslovensko-italijanskih sporova, što je kod jugoslovenskih vladajućih krugova, u prvom redu kod kralja Aleksandra, stvaralo utisak da Francuska želi da pridobije Italiju na račun jugoslovenskih interesa.¹ Zbog toga su razgovori između kralja Aleksandra i francuskog ministra inostranih poslova L. Bartua (L. Barthou), juna 1934. godine u Beogradu, bili više iznošenje oprečnih gledišta, nego dogovor o zajedničkim diplomatskim akcijama. Sagovornici su različito gledali i na celishodnost priznanja Sovjetskog Saveza i na uslove regulisanja jugoslovensko-italijanskih odnosa. Isto tako, postojao je raskorak u gledanju na budućnost Austrije. Dok je Francuska bila kategorički protiv toga da Nemačka prisvoji Austriju, čak po cenu restauracije Habsburga, kralj Aleksandar je zastupao suprotno gledište. Kod jugoslovenskog monarha pri tome je bitno bilo njegovo uverenje da bi pripajanje Austrije Nemačkoj, prvo, preseklo kombinacije oko vaskrsavanja Habsburške Monarhije i, drugo, još bi više zaoštrilo italijansko-nemačke odnose, inače zategnute zbog konkurencije oko uticaja u Austriji. Tako bi, računao je kralj Aleksandar, zbog italijanskog angažovanja u sukobu sa Nemačkom, Jugoslavija bila oslobođena opasnosti od italijanskih aspiracija na jugoslovenske teritorije. Italijanske vladajuće krugove, kao što je poznato, kralj Aleksandar smatrao je najopasnijim neprijateljem Jugoslavije.

L. Bartu je zbog držanja kralja Aleksandra otišao nezadovoljan iz Beograda, ali ne bez nade. Napustio je Beograd sa obećanjem jugoslovenskog monarha da će on uskoro doći u Pariz gde će se nastaviti započeti razgovori. Tradicionalno savezništvo činilo je da su tadašnja razmimoilaženja smatrana obostrano kao trenutne nesuglasice starih prijatelja i svaka je strana verovala kako će uspjeti da uveri drugu u ispravnost svojih gledišta. Kralj Aleksandar, pred odlazak u zvaničnu posetu Francuskoj, nije uz to želeo da izazove nikakve sumnje u vladajućim vrhovima Nemačke, verujući u nemačko-italijansko suprotstavljanje oko Austrije što bi moralo smanjiti italijanske apetite u odnosu na Jugoslaviju. Posredstvom jugoslovenskog poslanstva u Beču poručio je vladi u Berlinu: »Putujem u Pariz zato što sam saveznik Francuske i zato što imamo određene zajedničke interese, ali bez obzira šta bi se moglo dogoditi u Parizu, ja nikad neću sudelovati u jednoj koaliciji koja će rešavati probleme Srednje Evrope ako u njoj ne bude Nemačka.«²

Nekoliko meseci pre ove poruke jugoslovenski monarh i njegova vlada napravili su već gest koji je morao biti simpatično primljen u Berlinu. Naime, u skladu sa svojim gledištem: bolje pripajanje Austrije Nemačkoj, nego jačanje italijanskog uticaja u Austriji, ili restauracije Habsburga,

¹ Nekoliko meseci pre svog puta u zvaničnu posetu (1934) Francuskoj, prema navodu I. Meštrovića, kralj Aleksandar mu je o odnosima Francuska - Jugoslavija, uz ostalo, rekao: »Francuzima smo mnogo dužni, ali nismo, niti želimo biti njihov Maroko, a niti sredstvo za njihove kombinacije« (I. Meštrović, Uspomene na političke ljude i događaje, Zagreb 1969, 228).

² J. B. Hoptner, Jugoslavija u krizi 1934-1941, Rijeka 1973, 69 (Original: J. B. Hoptner, Yugoslavia in crisis 1934-1941, New York - London 1962).

jugoslovenske vlasti su jula 1934. posle neuspelog nacističkog puča u Beču, prihvatile izvestan broj nacista izbeglica iz Austrije i pružile im utočište u Jugoslaviji.³

Nisu po svoj prilici bez osnova izvesna mišljenja da je kralj Aleksandar više voleo da vidi Francusku i Nemačku u prijateljskim odnosima nego u suparništvu.⁴ Moglo se po svoj prilici pri tome računati da bi tradicionalno prijateljstvo sa Francuskom, dopunjeno dobrim odnosima sa Nemačkom, bilo za Jugoslaviju solidna brana protiv italijanskog prodora na Balkan.

Na putu za Pariz, gde je trebalo da neokončane razgovore sa L. Bartuom nastavi, kralj Aleksandar je 9. oktobra 1934. godine u Marseju, tako reći tek što je stupio na francusko tle, poginuo. Pao je kao žrtva atentatora — pripadnika makedonske i hrvatske političke emigracije, čija su glavna uporišta bila u Italiji i Mađarskoj.⁵

Držanje francuskih vladajućih krugova, u povodu namere jugoslovenske vlade da za zločin u Marseju optuži pred Društvom naroda i mađarske i italijanske vlasti, moglo je samo doprineti da se pukotina već stvorena u jugoslovensko-francuskim odnosima produbi. Naime, ne samo britanski, nego i francuski predstavnik u Društvu naroda kategorički su zahtevali od jugoslovenske vlade da se u njenoj optužbi u vezi s atentatom Italija ne pominje. Očigledno, francuska diplomatija davala je veću prednost svojim ondašnjim političkim kombinacijama sa Italijom, nego što je bila spremna da podrži jugoslovenske zahteve za satisfakciju zbog ubistva kralja Aleksandra.⁶

Prvi značajniji potezi novog i glavnog nosioca kraljevske vlasti u Jugoslaviji — kneza Pavla (koji nije bez razloga nazivan i regentom), označili su težnju za izvesnim promenama u unutrašnjoj politici. Ubrzo nakon sahrane kralja Aleksandra, on je sa vlasti odgurnuo glavne predstavnike vladajuće, »državne« — Jugoslovenske nacionalne stranke (N. Uzunovića, M. Srškića, V. Marinkovića, B. Maksimovića i dr.). Na njih je pao odium za političke stege i nemoć šestojanuarskog režima da se odupre nedaćama koje je donela velika ekonomska kriza. Potkraj decembra 1934. predsednik vlade postao je dotadašnji ministar inostranih poslova B. Jevtić, zadržavši i dalje stari resor. U vladu su ušli predstavnici zadrugarskog pokreta i manje istaknuti pripadnici JNS. Sudeći po sačuvanim izvorima u postavljanje B. Jevtića na čelo vlade (s tim da ostane i dalje šef jugoslovenske diplomatije) umešani su bili uvelike prsti francuskog poslanika u Beogradu E. Nažjara (E. Naggyar). Tradicionalna bliskost i uticaj

³ V. T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929–1935*, Beograd 1969, 263–64.

⁴ V. M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970, Predgovor D. Bibera, str. XI i XIV.

⁵ Iako je dosad o marsejskom atentatu napisano nekoliko knjiga, još uvek se teško može reći da je potpuno rasvetljena pozadina atentata. — V., na primer, B. K. Волков, *Операция «Тевтонский меч»*, Москва 1966; M. Ormos, *Merenylet Marseille — ben*, Budapest 1968; R. Colombani, J. R. Laplayne, *La Mort d'un Roi, La verité sur l'assassinat d'Alexandre de Yougoslavie*, Paris 1971.

⁶ V. T. Stojkov, n. d., 275–76.

Pariza na jugoslovensku političku scenu još su delovali.⁷ Tom korekcijom u vladajućem vrhu mogla je biti svakako zadovoljna i čehoslovačka vlada, jer je pomenuta korekcija obećavala, s jedne strane, izvesnu demokratizaciju u unutrašnjopolitičkom životu u Jugoslaviji, a, s druge, očuvanje kontinuiteta u spoljnopolitičkoj orijentaciji. Pokazalo se, međutim, da je eksperiment kneza Pavla sa ekipom B. Jevtića bio samo privremen i kratkotrajan. To je ujedno bio poslednji francuski značajniji uticaj na jugoslovensku bilo unutrašnju, bilo spoljnu politiku, ustupak tradiciji koja će ubrzo biti prekinuta.

II

Neuspeh Jevtićeve vlade na skupštinskim izborima, 5. maja 1935. godine, bio je dobar povod knezu Pavlu da već potkraj juna izvrši u vladajućim vrhovima novu korekciju koja je imala značajnije reperkusije ne samo na oblast unutrašnjopolitičkog života, nego pre svega na spoljnopolitičku orijentaciju Jugoslavije. Opređenje kreza Pavla da obori vladu B. Jevtića i za novog predsednika vlade i ministra inostranih poslova postavi M. Stojadinovića, sudeći po svemu, opet nije bilo obavljeno bez stranog uticaja. Samo što je sada raniju ulogu francuskog poslanika odigrao britanski poslanik u Beogradu N. Henderson.

Pribojavajući se nove vladinske kombinacije, koja bi zamenila B. Jevtića i grupu političara oko njega u koje su u pogledu privrženosti starom savezništvu bili sigurni, francuski i čehoslovački vladajući krugovi i njihova štampa nastojali su svojom naglašenom podrškom da održe B. Jevtića na čelu vlade i jugoslovenske diplomatije.⁸

Iako je vlada B. Jevtića oborena potkraj juna 1935, nova vladavska garnitura bila je pripremljena ranije, a najbliži krug oko kneza Pavla, u koji je nesumnjivo ulazio i britanski poslanik, znao je mesec dana pre samog čina smene da su dani vlade B. Jevtića odbrojani.⁹

M. Stojadinović je posle proglašenja šestojanuarske diktature, zajedno sa najistaknutijim članovima Glavnog odbora Radikalne stranke (A. Stanojevićem, M. Trifunovićem, K. Miletićem, L. Markovićem, M. Ninčićem), ostao u opoziciji. U tim godinama on je prema sopstvenom kazi-

⁷ Isto, 281.

⁸ U izveštaju čehoslovačkog vojnog izaslanika u Beogradu kaže se, na primer, da je francuska i čehoslovačka štampa »do poslednjeg trenutka« svesrdno podržavala B. Jevtića (Vojensky historicky archiv ČSSR, Prag, fond Jugoslavija [dalje: VHA], izveštaj za drugo tromesečje 1935, pov. br. 13291 od 29. VIII 1935). – Britanski poslanik u Beogradu N. Henderson je 10. VI 1935. pisao u London kako je B. Jevtića francuska vlada pozvala da posle sastanka predstavnika Male antante, koji treba da se održi u Beogradu 20. VI 1935, zvanično poseti Pariz. Henderson ovome zagonetno dodaje da se, međutim, ne zna šta se u Beogradu može dogoditi u narednih 10 dana (Public record office, F. O. 371, Political southern, Jugoslavia [dalje: PRO], sv. br. 19575 R. 14/68/35, Pismo N. Hendersona 10. VI 1935).

⁹ Izveštavajući o promeni vlade u Beogradu, N. Henderson je 24. VI 1935. podsetio R. Vansittarta, stalnog podsekretara u Foreign officeu, da ga je još 21. V 1935. u privatnom pismu obavestio kako je knez Pavle odlučio da smeni B. Jevtića (PRO, sv. br. 19575 R. 14/73/35).

vanju pojačao svoje lične veze sa knezom Pavlom.¹⁰ Potkraj decembra 1934. godine, kada je B. Jevtić sastavljao svoju vladu, on (Jevtić) je pokušavao ali bez uspeha da za svoj program pridobije i Glavni odbor radikala. Uprkos, međutim, držanju većine Glavnog odbora, M. Stojadinović je u Jevtićevoj vladi prihvatio resor ministra finansija. To je uradio na lični zahtev kneza Pavla.¹¹ Da je M. Stojadinović bio ličnost posebnog poverenja prvog namesnika može se verovatno suditi i po tome što ga je knez Pavle od 11. januara 1935. do 11. juna iste godine pozivao 14 puta u audijenciju.¹² Uz to, karakteristično je za ulogu M. Stojadinovića u Jevtićevoj vladi, a naročito za njegovu buduću političku ulogu, da on kao član vlade nije htio da se kandiduje za narodnog poslanika na Jevtićevoj (vladinoj) izbornoj listi, nego je to izbegao prethodnim dogovorom sa knezom Pavlom tako što je postavljen za senatora.¹³

Stojadinovićeve višegodišnje poslovne veze sa britanskim finansijskim krugovima mogle su mu samo povećati šansu kod kneza Pavla koji je, za razliku od kralja Aleksandra, više naginjao oslonu na Veliku Britaniju, zapravo na britanske konzervativne krugove i želeo da sledi njihove spoljnopoličke koncepcije. Sudeći po svemu, ni odgovarajuće sugestije i uticaji britanskog poslanika u Beogradu N. Hendersona, u pogledu izbora ličnosti koja bi bila najpogodniji i najodaniji saradnik kneza na položaju predsednika vlade i ministra inostranih poslova, nisu bili bez značaja.¹⁴

Vlada M. Stojadinovića bila je svojevrsan kompromis između političkog zakonodavstva koje je u nasleđe ostavila šestojanuarska diktatura i predšestojanuarskog političkog života. Naime, većinu te vlade činili su prvaci triju predšestojanuarskih političkih stranaka: grupe radikala oko Glavnog odbora, Slovenske ljudske stranke (SLS) i Jugoslovenske muslimanske organizacije (JMO). Njihova vodstva držala su se opoziciono prema režimu monarhodiktature i njegovoj političkoj tvorevini JNS. Vodstva pomenutih grupa, iako su ranije odbacivala oktroisani ustav kralja Aleksandra (od septembra 1931), sada su ga prihvatila, budući da je knez Pavle isključivao mogućnost menjanja zatečenog ustava. Pored M. Stojadinovića glavne ličnosti nove vlade bili su šefovi SLS — A.

¹⁰ Stojadinović napominje da je za zблиženje sa knezom Pavlom bila od značaja ranija njegova (Stojadinovićeve) bliskost sa britanskim poslanikom u Beogradu N. Hendersonom, sa kojim je knez Pavle bio češće u društvu (M. Stojadinović, n. d., 268–69).

¹¹ Isto, 296–97.

¹² Bogdan Krizman, Italija u politici kralja Aleksandra i kneza Pavla (1918–1941), Časopis za savremenu povijest, I, Zagreb 1975, 60.

¹³ M. Stojadinović, n. d., 298.

¹⁴ O »diskretnom dejstvu«¹⁴ britanskog poslanika oko zamene B. Jevtića Stojadinovićem pisao je, na primer, čehoslovački vojni izaslanik u već pomenutom izveštaju (v. nap. 8). Sam N. Henderson se u pomenutom pismu R. Vansittartu veoma pohvalno izrazio o opredeljenju kneza Pavla za vladu na čelu sa M. Stojadinovićem (v. nap. 9). U jednom od ranijih izveštaja svom ministarstvu o mogućim kandidatima koji će zameniti B. Jevtića pominjani su general P. Živković i M. Stojadinović. M. Stojadinović se tom prilikom smatra kao pronemački i probritanski orijentisan (PRO, sv. br. 19575, R. 14/68/35. Pismo N. Hendersona od 10. VI 1935). Kasnije je N. Henderson u svojim memoarima pisao da M. Stojadinović za svoj politički uspon duguje zahvalnost njemu (Hendersonu) (v. J. B. Hoptner, n. d., 70).

Korošec, odnosno JMO — M. Spaho. Da bi se udovoljilo pozitivnim propisima o političkom organizovanju, tri su grupe, koje su obrazovale vladu, svojom fuzijom osnovale novu političku stranku — Jugoslovensku radikalnu zajednicu (JRZ), pošto su ti propisi branili političke organizacije zasnovane na »plemenskoj«, regionalnoj ili verskoj bazi, a svaka od njih, uzeta posebno, takva je bila. Kao što je ranije JNS trebalo da bude masovna socijalno-politička osnovica vladama šestojanuarskog režima, sada je to vladi Stojadinović—Korošec—Spaho trebalo da bude JRZ.

Uprkos tome što je ostala na snazi zabrana rada ostalim predšestojanuarskim strankama (Demokratskoj, Zemljoradničkoj, Hrvatskoj seljačkoj stranci i dr.), nova se vlada znatno tolerantnije odnosila prema političkoj aktivnosti tih stranaka, nego ranije. Posebno je tolerisana Hrvatska seljačka stranka (HSS), koja je gotovo obnovila svoje organizacije i političku aktivnost. Cilj vladajućih vrhova (koji ipak nije dostignut) zapravo je bio da se takvom taktikom pridobije vođstvo HSS i, uz manje ustupke, HSS bude uvučen u vladu i JRZ, te da se tako reši hrvatsko pitanje i konsolidiraju političke prilike u zemlji. Ukratko, što se tiče unutrašnjopolitičkog života, osnovna zamisao kneza Pavla i njegovih najbližih saradnika bila je postupno i obazrivo popuštanje stega, demokratizacija »u malim dozama« u odnosu na građanske političke grupe, a, s druge strane, obaranje državnog aparata svom silinom na levičarski pokret koji je uzimao maha.

Tolerantniji odnos Stojadinovićeve vlade prema građanskim političkim grupama u opoziciji, bilo da je reč o onima koje su stajale desno u odnosu na unutrašnjopolitičku orijentaciju nove vlade (npr. JNS), bilo da je reč o onima koje su stajale levo (bivša Demokratska, Zemljoradnički stranka, HSS, Samostalna demokratska stranka), omogućio je znatno oživljavanje političkog života u zemlji. S druge strane, izbila je tako na videlo velika heterogenost, divergencija i netrpeljivosti u građanskom političkom životu, što je ranijim režimom stega bilo prigušeno. Nacionalne suprotnosti, a isto tako socijalni problemi, pojačani još dejstvom velike ekonomske krize, dobili su u aktuelnosti. U novim okolnostima manifestovana je očevidna delikatnost i nestabilnost ekonomskih i društveno-političkih prilika u Jugoslaviji.

III

Već u prvim mesecima svoje vladavine Stojadinovićev kabinet bio je suočen sa nesaglasnošću zapadnih sila — Velike Britanije i Francuske — u povodu italijanske agresije na Etiopiju u jesen 1935. godine. Potom je marta 1936. došao upad trupa Trećeg Rajha u Rajnsku oblast. Zapadne sile, glavne zaštitnice poretka stvorenog u Versaju, opet nisu intervenisale. Zbog toga je porastao prestiž totalitarnih režima u Italiji i Nemačkoj na račun zapadnih sila, glavnih čuvara versajskog sistema. Društvo naroda ispoljilo je krajnju nemoć. Francuska je prema nemačkoj granici gradila utvrđenja — Mažino-liniju, što je upućivalo na zaključak da se, uprkos akciji za regionalne paktove radi okruženja Nemačke, nije opredelila za ofanzivu protiv nacističkog agresora, nego za sopstvenu

odbranu. Sećajući se mnogo godina kasnije tog vremena i tih događaja, Stojadinović je, ne bez ironije, pisao: »Tada se Francuska nalazila u jeku 'narodnog fronta', radničkih štrajkova sa zaposedanjem fabrika, kratkotrajnih vladinih koalicija, bez kontinuiteta bilo u kom pravcu. Pred nemačkim naoružanjem odlučila je da se uvuče u svoj oklop, nazvan 'mažinovljeva linija' po ministru vojnom, koji je njen tvorac, inače kaplar iz Prvog svetskog rata.«¹⁵

U okolnostima kada su vladajući krugovi većine malih evropskih država, pristalica versajskog sistema dobijali utisak kao da se kolektivna bezbednost pretvara u kolektivnu nesigurnost, pojavile su se važne dileme i preispitivanja dotadašnje spoljnopolitičke orijentacije. Svako je sada gledao da se obezbeđuje kako je najbolje znao i umeo.¹⁶ Ranjiva unutrašnja situacija u sklopu novih međunarodnih zbivanja uticala je nesumnjivo da kod novih kreatora jugoslovenske spoljne politike dođu do izražaja nova opredeljenja, traženje novih spoljnopolitičkih uporišta. Jugoslovenskim vladajućim vrhovima činila se u pomenutim okolnostima kao najcelishodnija spoljnopolitička orijentacija laviranja između zapadnih sila, tradicionalnih saveznika, ali za koje se više ne žele bezrezervno vezati ni u punoj meri pouzdati, i sila protivnika versajskog sistema (u prvom redu Nemačke i Italije), izbegavanjem ulaska u bilo kakve nove multilateralne saveze da ne bi Jugoslavija bila uvučena u sukob velikih sila. Obezbeđenje od pritiska i pretnji glavnih revizionističkih sila Italije i Nemačke tražilo se proširenjem ekonomskih veza sa njima (naročito sa Nemačkom) i poboljšanjem političkih odnosa. Pri tome se moglo kalkulirati sa neiskrenošću nemačko-italijanskog približavanja, odnosno savezništva, sa prikrivenom surevnjivošću i konkurencijom jednog i drugog imperijalizma oko prodora na Balkan, te da dobri odnosi sa Nemačkom mogu biti garantija protiv italijanskih aspiracija prema Jugoslaviji i obrnuto. Time bi, što je za vladajuće krugove bilo vrlo značajno, bio i unutrašnji društveno-politički poredak u Jugoslaviji, inače vrlo delikatan, stabilniji, odnosno pozicije vladajućih vrhova sigurnije. Jedan od glavnih principa jugoslovenske spoljne politike, prema Stojadinoviću, imao je da bude: »Kad se veliki tuku, mudrost nalaže malima da begaju u ćošak [...]«.¹⁷ U sklopu opšte spoljnopolitičke strategije priželjkivalo se da se sačuvaju stari prijatelji, a uz to da se zadobiju i novi: »Nastojao sam — kaže Stojadinović — da Jugoslaviji obezbedim potreban mir spolja, kako bih mogao da uredim državu iznutra.«¹⁸

Iako će se promene u jugoslovenskoj spoljnoj politici izraziti jasnije i očevidnije kasnije, prvi znaci mogli su se nazreti već u određivanju termina smene ličnosti na čelu vlade i diplomatije, kao i u izvesnim formulacijama spoljnopolitičkog kursa novog kabineta, saopštenog u vladinom opštem programu nekoliko dana nakon njenog obrazovanja. Naime, vlada B. Jevtića oborena je upravo uoči sastanka ministara inostranih

¹⁵ M. Stojadinović, n. d., 427.

¹⁶ M. Stojadinović tvrdi kako je njemu bilo jasno da su male zemlje ostavljene na milost i nemilost »gladnim i prostorno oskudnim zemljama«. Što se tiče malih naroda, kaže on, došlo je vreme »sauve qui peut« (isto, 426).

¹⁷ Isto, 398.

¹⁸ Isto, 410 i 426.

poslova države Male antante koji je trebalo, prema ranije utvrđenom dogovoru, da se održi u Jugoslaviji, što je na ostale dve članice — Rumuniju i Čehoslovačku, posebno na posljednju, ostavilo loš utisak i delovalo simptomatično.¹⁹ Iz Beograda su hitno slati telegrami u Prag i Bukurešt da se sastanak odlaže. O spoljnopolitičkoj orijentaciji Stojadinovićeve vlada u pomenutom vladinom programu govori se uglavnom onako kako je to bilo uobičajeno i do tada, tj. podvlači se vernost saradnji u okviru Male antante i Balkanskog saveza, kao i tradicionalno prijateljstvo sa Francuskom. M. Stojadinović je, međutim, tom prilikom učinio u odnosu na svoje prethodnike »korak dalje, izjavljujući da neće ništa prenebrežniti u cilju pojačanja srdačnosti naših odnosa i sa ostalim silama«. ²⁰

Kao novi šef vlade i ministar inostranih poslova M. Stojadinović je svoj prvi susret sa kolegama iz Čehoslovačke (E. Benešom) i Rumunije (N. Titulescuom) imao na Bledu potkraj avgusta 1935. prilikom sastanka Stalnog saveta Male antante. Suprotno nastojanjima svojih sagovornika da se države Male antante jedinstvenije i aktivnije angažuju na evropskoj političkoj sceni, M. Stojadinović je odbijao bilo kakve nove obaveze, uporno ostajući na stajalištu da je jedini zadatak Male antante sprečavanje restauracije Habsburga. Priznanje Sovjetskog Saveza ili pristupanje bilo kakvim multilateralnim i sličnim savezima, što se tiče Jugoslavije, nije dolazilo u obzir. O svom prvom susretu sa šefovima diplomatije Čehoslovačke i Rumunije, M. Stojadinović je, doduše, znatno kasnije, kada je, naravno, znao više nego što je mogao znati u vreme toga sastanka, napisao: »Tako je za mene još od prvog dana sastanka na Bledu bilo jasno da između mene i Beneša i Titulescu-a ne može nikad doći do svesrdne saradnje.« ²¹

Sudeći po svemu, E. Beneš nije mogao otići sa Bleda zadovoljan držanjem novoga jugoslovenskog predsednika vlade i ministra inostranih poslova. Rezerve i strahovanja zbog promene vlade u Jugoslaviji, ispoljene juna iste godine i u Pragu i u Parizu, sada su svakako mogle biti samo pojačane. Simptomatično je svakako što je čehoslovačka štampa posle sastanka na Bledu počela sistematski da lansira vesti kako je vlada M. Stojadinovića nestabilna i, po svoj prilici, privremenog karaktera, da je verovatan povratak B. Jevtića na ranije mesto i sl. Zbog toga je M. Stojadinović potkraj novembra 1935. godine uputio instrukciju ondašnjem jugoslovenskom poslaniku u Pragu u kojoj, uz ostalo, konstatuje kako je po njegovom mišljenju takvo pisanje čehoslovačke štampe delimično posledica neobaveštenosti, a delimično »tendenciozno obaveštavanje« tamošnje javnosti. »Potrebno je stoga — nastavlja Stojadinović — da održavate kontakt sa predstavnicima štampe i da im izla-

¹⁹ VHA, Izveštaj za drugo tromesečje 1935. pov. br. 13291 od 29. VIII 1935.

²⁰ Centralni presburo Predsedništva Ministarskog saveta, Dvogodišnjica rada vlade g. dra Milana Stojadinovića (24. VI 1935 — 24. VI 1937). Odeljak: Jugoslovenska spoljna politika, str. 1. — U svojim memoarima M. Stojadinović, objašnjavajući prestiž Francuske zbog njene uloge u prvom svetskom ratu, a pogotovu zbog pomoći koju je pružila Srbiji, dodaje: »Taj prestiž preneo se sa bojnog polja u diplomatske kancelarije i naša spoljna politika od 1918. pa sve do 1935. kretala se prema uputstvima Quai D'Orsey« (M. Stojadinović, n. d., 328).

²¹ M. Stojadinović, n. d., 330.

žete situaciju onakvu kakva je, a naročito da podvlačite stabilnost i solidnost današnjeg političkog pravca u zemlji. Politika koja je inaugurisana predstavlja jednu određenu pravu liniju, gde se neće praviti krivudanja niti idenja unazad.«²² Takva i slična nastojanja sa jugoslovenske strane nisu mnogo vredela, jer pisanje čehoslovačke vladine i vladi bliske štampe bilo je mnogo manje posledica neobaveštenosti, a mnogo više rezultat sve većeg nezadovoljstva čehoslovačkih vladajućih vrhova jugoslovenskom spoljnom politikom za koju je zvanično odgovarao M. Stojadinović. Sam E. Beneš prilikom svog susreta januara 1936. sa austrijskim kancelarom K. Šušnigom (K. Schuschnigg) nije mogao da se uzdrži da mu se ne požali na držanje jugoslovenskog predsednika vlade i ministra inostranih poslova.²³

Iznoseći svoje utiske o novim elementima u jugoslovensko-čehoslovačkim odnosima, čehoslovački poslanik u Beogradu je na početku marta 1936. godine isticao da postoje sve očigledniji znaci o razilaženju dveju vlada u gledanju na važne međunarodne probleme. On je tom prilikom kao najupadljivije izdvojio ova tri problema: 1. držanje prema Nemačkoj i Poljskoj, 2. odnos prema pripajanju Austrije Nemačkoj, i 3. odnos prema Sovjetskom Savezu. Dodao je s tim u vezi da se u jugoslovenskim vladajućim krugovima mogu konstatovati simpatije za režime u Nemačkoj i Poljskoj.²⁴

U odnosima starih saveznika, Jugoslavije i Čehoslovačke, počeli su se ređati javni i zakulisni incidenti i međusobne optužbe neuobičajeni u njihovim ranijim odnosima. Dogodilo se, tako, da je aprila 1936. proteran iz Jugoslavije čehoslovački novinar J. Hajšman. Uz ostalo, optužen je da se mešao u jugoslovenske unutrašnje prilike i izražavao »najnepovoljnije o vladi g. Stojadinovića kao germanofilskoj«.²⁵ To je izazvalo negodovanje i proteste u čehoslovačkoj štampi, pa se potkraj juna 1936. u raščišćavanje pomenutog incidenta umešao i M. Stojadinović. On je uputio instrukciju Lj. Popoviću, direktoru vladinog lista *Vreme*, pošto je bio i predsednik tzv. Jugoslovenskog komiteta štampe Male antante, i skrenuo mu pažnju da čehoslovačkim novinarima, ukoliko nastave da protestuju zbog proterivanja Hajšmana, odgovori »da u našoj zemlji nije običaj, da se štampa meša u interne stvari Čehoslovačke Republike, da hvali jednu stranku, a kudi drugu, da kritikuje Vladu Čehoslovačke Republike [...]«. Naša štampa — završava Stojadinović — drži se prema vladi Čehoslovačke korektno, te »mi s pravom očekujemo da i čehoslovački novinari zauzmu sličan stav prema prilikama u našoj državi«.²⁶ Proterivanje jednog čehoslovačkog novinara iz Jugoslavije, što je svakako prvi takav slučaj u istoriji jugoslovensko-čehoslovačkih odnosa, koji su,

²² Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ), fond 37 (Fond M. Stojadinovića), fasc. 12, M. Stojadinović 23. XI 1935. V. Protiću (kopija instrukcije).

²³ V. Vinaver, Sastanak Hitler - Horthy 1936. i međunarodni položaj Jugoslavije, *Časopis za suvremenu povijest*, br. II, Zagreb 1974, 75.

²⁴ Archiv Ministerstva zahraničních veci ČSSR, Zpravi politické, fond Belehrad (dalje: A-MZV), izvještaj poslanika u Beogradu V. Girse, pov. br. 416 od 8. III 1936.

²⁵ AJ, fond 37, fasc. 12, Izveštaj CPB-a 30. IV 1936. M. Stojadinoviću.

²⁶ Isto, M. Stojadinović 27. VI 1936. Lj. Popoviću (kopija instrukcije).

inače, još uvek zvanično bili saveznički, ukazivao je bez sumnje na to da raniju bliskost zamenjuje zahlađenje u odnosima.

Simptomatičan potez za držanje novih jugoslovenskih vladajućih krugova prema Francuskoj bilo je i povlačenje iz Pariza dugogodišnjega jugoslovenskog poslanika u Francuskoj — M. Spalajkovića. On je, verovatno, bio personifikacija onog odnosa između Francuske i Srbije još iz prvoga svetskog rata koji se, kako je govorio Stojadinović kasnije kad je već stvorena jugoslovenska država, preneo »sa bojnog polja u diplomatske kancelarije [...]«. M. Spalajković je povučen veoma brzo posle obrazovanja Stojadinovićeve vlade, a na njegovo mesto poslat je novi čovek — Božidar Purić, koji je bio, po svoj prilici, pogodnija ličnost da u Parizu tumači spoljnu politiku vlade M. Stojadinovića.²⁷ Pomenuta smena šefa jugoslovenskog diplomatskog predstavništva u Parizu ne bi morala značiti i promenu mišljenja i držanja vlade M. Stojadinovića prema tradicionalnom savezništvu i saradnji na međunarodnoj sceni. Međutim, izvesni javni i zakulisni potezi i izjave šefa jugoslovenske diplomatije, pa poverljivi izveštaji koji su u Pariz stizali iz Beograda, a pogotovo iz Praga o spoljnopolitičkim koncepcijama M. Stojadinovića, pojačavali su sumnju i stvarali dileme u francuskim vladajućim vrhovima. Čini se, sudeći po francuskim za sada pristupačnim izvorima, da su francuski vladajući vrhovi ipak dosta dugo bili u dilemi znači li jugoslovenska spoljna politika nakon obrazovanja Stojadinovićeve vlade samo promenu metoda i taktike ili je to doista udaljavanje od saveznika u Maloj antanti i od Francuske. U početku se moglo verovati, kao što je bio slučaj i u leto 1934. u razgovorima kralj Aleksandar — L. Bartu, da je reč o »nedisciplini« kratkotrajnog karaktera, a ne o suštinskom izvlačenju iz tradicionalnoga okrilja. Zbog toga je, pre nego što su se razmimoilaženja izrazila dublje i ozbiljnije, francuski poslanik u Beogradu u razgovorima sa funkcionerima jugoslovenske vlade primenjivao metod ubeđivanja, mada je već u prvoj polovini 1936. godine, prema nekim podacima, povremeno dolazilo do vrlo neprijatnih polemika. Na primer, čehoslovački poslanik u Beogradu je na početku maja 1936. godine izvestio svoju vladu da se odnosi između Jugoslavije i Francuske pogoršavaju i da francuski poslanik u Jugoslaviji R. Dampijer (Robert de Dampierre) sa Stojadinovićevevim pomoćnikom u ministarstvu inostranih poslova Vl. Martincom vodi često veoma neprijatne debate. Pored toga, na početku juna iste godine čehoslovački poslanik pisao je u Prag da Stojadinović i ne stiže da razgovara sa diplomatskim predstavnicima savezničkih zemalja (misli verovatno na poslanike Francuske, Čehoslovačke i Rumunije).²⁸

Kao izvestan znak da se odnosi između Jugoslavije i Francuske menjaju nagore mogao bi se navesti slučaj koji se dogodio nešto ranije. Reč je o predstavi Međunarodnog udruženja pravnika. Tu predstavku koja je bila upućena knezu Pavlu, a sadrži apel za amnestiju političkih kri-

²⁷ Jedan službeni cirkular ministarstva inostranih poslova iz decembra 1935. upozoravao je jugoslovenska diplomatska predstavništva u inostranstvu da su jugoslovensko-francuski odnosi u previranju i slabljenju (v. V. Vinaver, n. d., 70).

²⁸ A-MZV, Izveštaj poslanika V. Girse pov. br. 824 od 5. V 1936. i pov. br. 1041 od 8. VI 1936.

vaca u Jugoslaviji, doneo je u Beograd veoma istaknuti francuski advokat i poslanik tamošnje Radikalne stranke. Apel su, uz ostale, potpisali »mnogi odlični Francuzi«. Knez Pavle, međutim, nije hteo ni da primi donosioca pomenute predstavke. Umesto njega, primio ga je ministar dvora Milan Antić. Tom prilikom Antić se veoma grubo ponašao ističući da su potpisnici predstavke možda poznati autoriteti u Francuskoj, ali da u Jugoslaviji nisu. Kritikovao je, uz to, francusko-sovjetske odnose i dodao »da se jugoslovenska vojska neće boriti uz bok Francuza da ne bi bila okužena boljševizmom«.²⁹

Neko vreme u francuskim političkim vrhovima kao da je postojala dilema o tome ko zapravo vodi glavnu reč u jugoslovenskoj politici: je li to knez Pavle, vlada M. Stojadinovića, grupa generala ili iza takve politike stoji London?³⁰ U prilog tome, tj. da je francuska vlada (L. Bluma), s obzirom na vladajuću garnituru u Jugoslaviji, njeno držanje, i namere i u unutrašnjoj, a pre svega u spoljnoj politici, želela da se, pored izveštaja svojih diplomatskih predstavnika iz Jugoslavije, obavestava i na drugi način, govore još neki podaci. Naime, potkraj septembra 1936. Jugoslaviju je pohodio prof. Domino (Dominois). Neki podaci ukazuju na to da je glavni cilj njegovog puta bio da u direktnom kontaktu sa najistaknutijim ljudima iz vlade i opozicije utvrdi kakva je uistinu politička situacija u Jugoslaviji i spoljnopolitička orijentacija Stojadinovićeve vlade, te da o tome podnese izvještaj L. Blumu, ondašnjem predsedniku narodnofrontovske vlade u Francuskoj.³¹

Sudeći po raspoloživim izvorima, u toku 1936. mnogo više nervoze i nezadovoljstva držanjem vlade M. Stojadinovića ispoljavali su čehoslovački diplomatski predstavnici u Jugoslaviji i čehoslovačka vlada, nego što je to pokazivala francuska strana. Reklo bi se da je u to vreme vlada u Parizu bila upozoravana o nesigurnosti i neiskrenosti Stojadinovića prema Francuskoj i Maloj antanti više od svojih diplomatskih predstavnika u Pragu, nego od onih koji su sedeli u Beogradu. Samo se po sebi razume da su iza upozorenja koje je slalo francusko poslanstvo iz Praga u Pariz stajali čehoslovački vladajući vrhovi, često sam E. Beneš i ministar inostranih poslova K. Krofta. Poslanik u Beogradu Dampijer, uprkos povremenim polemikama sa funkcionerima jugoslovenskog ministarstva inostranih poslova, potkraj 1936. još je uveravao svoju vladu da K. Krofta i E. Beneš preteruju u negativnoj oceni spoljnopolitičkog držanja M. Stojadinovića. Njihovu nervozu i nezadovoljstvo Stojadino-

²⁹ Statni ustredni archiv, fondovi Narodnog muzeuma, Prag, Zbirka Fr. Hlavačka, pismo Sv. Pribičevića iz Pariza 8. IV 1936. Hlavačku u Prag. — Sv. Pribičević je još od aprila 1932. boravio u Parizu kao politički emigrant, a tamo je došao iz Praga gdje je živeo od jula 1931. do aprila 1932, opet kao politički emigrant.

³⁰ Isto, — Pribičević je kao višegodišnji politički emigrant u Parizu mogao doći do tih informacija, budući da je u međuvremenu uspostavio kontakte sa izvesnim brojem francuskih istaknutih političara (v. o tome opširnije T. Stojkov, Svetozar Pribičević u političkoj emigraciji u Francuskoj, *Istraživanja*, sv. IV, Novi Sad 1975).

³¹ A-MZV, Izveštaj otpravnika poslova čehoslovačkog poslanstva u Beogradu P. Fiše, pov. br. 1613 od 5. X 1936. V. i Lj. Boban, Memorandum R. W. Seton-Watsona o prilikama u Jugoslaviji (1936), *Historijski zbornik*, XIX-XX, Zagreb 1966-1967, 318-319.

vićem tumačio je strahom čehoslovačkih vodećih političara od nemačke opasnosti. Dampijer je u to vreme još smatrao da se Stojadinović može uveriti gde je »pravi interes za njegovu zemlju« pre ubeđivanjem, nego vredenjem i pritiscima. Takođe je verovao da će tek završena poseta francuskog ministra P. Bastida Beogradu i potpisivanje novoga jugoslovensko-francuskog trgovinskog ugovora, 8. decembra 1936, biti značajan doprinos jačanju francuskih političkih pozicija u Jugoslaviji.³²

Francuski poslanik u Beogradu još je gajio nadu da će se vlada M. Stojadinovića ipak uključiti u koncepcije i tadašnje planove francuske spoljne politike. Događaji će, međutim, ubrzo pokazati da su to bile pre iluzije, nego osnovane nade. Jugoslovenski vladajući vrhovi ostali su uporni i u odbijanju novih obaveza u okviru Male antante i u odbijanju čehoslovačkih i francuskih inicijativa za uključenje Jugoslavije u bilo kakve nove multilateralne saveze.

Osećajući da je Čehoslovačka najviše ugrožena od nemačke agresije, čehoslovačka vlada je tražila načine da se blagovremeno osigura. Računajući na već ranije stvorena uporišta kod francuske i sovjetske vlade, čehoslovački državnici su u toku 1936. na sastancima predstavnika Male antante i u ostalim prilikama nastojali da jugoslovensku i rumunsku vladu uvere u potrebu proširenja pakta Male antante u pakt uzajamne odbrane od agresije sa bilo koje strane. Ispostavilo se pri tom da je vlada Jugoslavije bila odlučnije i upornije protiv toga projekta od rumunske vlade. Potkraj 1936. uporedo sa pomenutim projektom pojavljuje se i francuski projekat odbrambenog pakta između Francuske i Male antante (kao celine). Dok ga je čehoslovačka vlada bezrezervno prihvatila (zapravo je taj francuski nacrt bio izmenjeni nacrt pakta Francuska — Mala antanta koji je ranije izradio E. Beneš), od jugoslovenske, a i od rumunske vlade, on je primljen sa velikim rezervama. U vladajućim vrhovima u Beogradu, pored toga što je procenjeno da predloženi pakt ne bi nimalo koristio Jugoslaviji, već samo Francuskoj i Čehoslovačkoj, važan razlog u negativnom opredeljenju jugoslovenske vlade bio je taj što bi Jugoslavija prihvatanjem pomenutog francuskog projekta bila indirektno uključena u već ranije (maja 1935) potpisane saveze Francuska — Sovjetski Savez, odnosno Čehoslovačka — Sovjetski Savez, što knez Pavle i Stojadinović nikako nisu želeli.³³ Kod krajnje antikomunistički raspoloženih jugoslovenskih vladajućih vrhova, pritisnutih neprekidnim strahom od jačanja levičarskih raspoloženja i snaga u sopstvenoj zemlji, spremnost francuske i čehoslovačke vlade na političku i vojnu saradnju sa Sovjetskim Savezom još je više smanjivala njihove šanse da u svoje spoljnopolitičke planove uključe i Jugoslaviju. Što se tiče nepoverenja u Francusku, pored razloga o kojima je već bilo govora, značajnu ulogu igrala je okolnost što se u to vreme na čelu Francuske

³² Documents diplomatiques français 1932–1939. 2° Serie (1936–1939) (dalje: DDF), tom IV, Pariz 1967. dok. br. 148. Izveštaj poslanika u Beogradu Dampierrea 14. XII 1936.

³³ Opširnije o projektu proširenja pakta Male antante, odnosno pakta Francuska — Mala antanta i držanju jugoslovenske vlade, Ž. Avramovski, *Balkanske zemlje i velike sile 1935–1937*, Beograd 1968, 213–236.

nalazila vlada Narodnog fronta.³⁴ U isto vreme i zbog sličnih razloga kod jugoslovenskih vladajućih vrhova raslo je i neraspoloženje prema vladi u Pragu.³⁵

IV

U toku 1937. francuski i čehoslovački vladajući krugovi nastojali su na više načina, kombinujući pri tome metod ubeđivanja i pritiska, da zaustave »klizanje« vlade M. Stojadinovića ka Nemačkoj i Italiji i Jugoslaviju uključe u sistem paktova o kojima je već bilo reči. U tu svrhu vođeno je više poverljivih razgovora državnika jedne i druge vlade sa M. Stojadinovićem, odnosno knezom Pavlom, korišćeni povremeni sastanci predstavnika zemalja Male antante, kritikovana Stojadinovićeva politika u Francuskoj i čehoslovačkoj štampi itd., a takođe je zahtevana intervencija britanske vlade u Beogradu. U isto vreme iz Praga i Pariza rađeno je i na drugom koloseku: ohrabrivana je i pomagana delatnost opozicije u Jugoslaviji, i to u prvom redu vođstva tzv. Udružene opozicije u Srbiji (radikala oko Glavnog odbora, demokrata i zemljoradnika), i vođstva šestojanuarske JNS. Cilj je bio ojačati opoziciju na račun vladajuće garniture i naterati kneza Pavla da preda vlast opoziciji koja će, računalo se (bez obzira o kojoj se od pomenutih grupacija radi), na delu potvrditi vernost starom savezništvu.

Kad je reč o spoljnopolitičkom držanju i opredeljenjima kneza Pavla i M. Stojadinovića, ne može se zapostaviti britanski faktor. Sačuvani izvori, kako smo već napomenuli, upućuju na zaključak da već pri zameni vlade B. Jevtića Stojadinovićevom vladom britanski uticaj nije bio beznačajan. Vežanom od ranije za britanski dvor i vrhove Konzervativne stranke, knezu Pavlu je odmah od stupanja na položaj prvog namesnika bio bliži London nego Pariz. U međunarodnim političkim okolnostima, posle uspešne italijanske agresije na Etiopiju i nemačkog upada u Rajnsku oblast, za njega (kneza Pavla) je bila prihvatljivija politika onog dela britanskih konzervativnih vrhova koja je išla na popuštanje i sporazumevanje sa hitlerovskom Nemačkom, nego politika koncentracije antifashiističkih snaga. Za razliku od kralja Aleksandra koji je pred svoju pogibiju polagao mnogo na značaj francusko-nemačkog prijateljstva, sačuvani izvori pokazuju da je knez Pavle priželjkivao britansko-nemačku bliskost, pa se izgleda i lično u tom smislu angažovao.³⁶ Bez formalnih obaveza, ali u dobrim odnosima i sa jednom i sa drugom silom, njegova bi se vlada mogla osećati sigurnijom i bezbednijom i iznutra i spolja. Izrazito antisovjetski raspoloženom jugoslovenskom prvom namesniku

³⁴ U jednom izveštaju čehoslovačkog poslanika u Beogradu ministarstvu inostranih poslova, uz ostalo, kaže se da vlada L. Bluma ne uživa simpatije kneza Pavla (A-MZV, Izveštaj pov. br. 1637 od 18. X 1936).

³⁵ Poznati britanski javni radnik prof. R. W. Seton-Watson boravio je potkraj septembra i na početku oktobra 1936. u Jugoslaviji. Razgovarao je i sa knezom Pavlom, pa je tom prilikom primetio da knez Pavle »ne voli Čeh« (Lj. Boban, n. d., 319).

³⁶ V. o tome, B. K. Волков, Германо-югославские отношения и развал Малой Антанты 1933—1938, Москва 1966, 190—191. V. i B. Krizman, n. d., 83.

manje je bio nesimpatičan fašizam nego komunizam, te mu je zbog toga bila sasvim tuđa ideja uključivanja Jugoslavije u sistem paktova gde bi se nalazio i Sovjetski Savez. Za njega se znalo i govorilo da je prosto opsednut strahom od komunizma.³⁷ Tvrđilo se, takođe, da živeći u stalnoj psihozi straha od komunizma, knez Pavle nezadovoljstvo i svaki nemir u širokim narodnim slojevima doživljava kao komunističku opasnost. Takvo njegovo raspoloženje bilo je pojačano posle izbijanja španskoga građanskog rata.³⁸

U Evropi, u kojoj se oko sredine tridesetih godina već nazirala podela velikih sila na suparničke tabore, jugoslovenska politika neutralnosti, laviranja između versajskih i revizionističkih sila bila je neko vreme uspešna. Štaviše, značajan geopolitički položaj zemlje i nastojanje i jednih i drugih sila da privuku Jugoslaviju mogli su raspaljivati ambicije (iluzije) jugoslovenskog vladajućeg vrha da u takvim međunarodnim okolnostima igra veću ulogu, nego što bi, s obzirom na veličinu i snagu zemlje, to u drukčijim okolnostima mogao. »Za sada Jugoslaviji se očigledno svi udvaraju [...]«, poručivao je u Pariz, kad je već sondiran teren za pakt Francuska — Mala antanta, decembra 1936. francuski poslanik u Beogradu Dampijer.³⁹

Spoljnopolitičko držanje jugoslovenske vladajuće garniture u vreme o kome je ovde reč, uz izvesne sitnije rezerve u pogledu Stojadinovićevog stila i metoda, nailazilo je na razumevanje britanskih konzervativnih krugova, tada na vlasti. Naišavši na odbojan stav u Beogradu povodom projekta pakta Francuska — Mala antanta a verujući u mogućnost britanskog uticaja na jugoslovenske vladajuće vrhove, francuska je vlada januara 1937. zatražila angažovanje britanskog ministarstva inostranih poslova u korist francuskog projekta. Taj zahtev, međutim, nije naišao na željeni odziv u Londonu. Najviši britanski funkcioneri u ministarstvu inostranih poslova, uključujući i ministra A. Idna (A. Eden), nisu bili nimalo zagrejani za taj francusko-čehoslovački projekt. Oni su već na početku 1937. godine verovali da je Čehoslovačka, sa velikom nemačkom manjinom unutar svojih granica a opkoljena uz to Nemačima, osuđena na propast i bili su spremni da je prepuste sudbini. Bojali su se, takođe, da bi ostvarenje predloženog projekta razdražilo Hitlera, ubrzalo nemačko-italijansko zbliženje, zaoštrilo međunarodnu situaciju, eventualno uvuklo Francusku zbog odbrane Čehoslovačke u rat protiv Nemačke čime bi i Velika Britanija bila dovedena u nezavidnu situaciju zbog svojih obaveza prema Francuskoj. U Londonu se znalo da iz sličnih razloga predloženi projekat ne želi ni jugoslovenska ni rumunska vlada. Na početku februara 1937. A. Idn je na francuski zahtev za britansko angažovanje u Beogradu odgovorio negativno. Nezadovoljan odgovorom francuski ministar inostranih poslova I. Delbos je tada podvukao da Čehoslovačkoj preči ozbiljna opasnost od Nemačke, a Maloj antanti raspad.

³⁷ PRO, sv. br. 20436, R. 7105/1627/92, Izveštaj britanskog poslanika R. Campbella, 20. XI 1936.

³⁸ VHA, Izveštaj vojnog atašea u Beogradu za drugi kvartal 1937, pov. br. 563/37, zavedeno 11. XI 1937.

³⁹ DDF, tom IV, dok. br. 148, cit. izveštaj od 14. XII 1936.

U slučaju propasti Čehoslovačke, i Jugoslavija i Rumunija naći će se u nemačko-italijanskoj orbiti, iako to ne bi želele, jer bi »ostale u vazduhu«. ⁴⁰

Francuska vlada je (zajedno sa čehoslovačkom i sovjetskom vladom) stajala na stajalištu da bi sistem regionalnih paktova, kojim bi Nemačka bila blagovremeno okružena, zaustavio njenu agresiju i obezbedio evropski mir. Britanska vlada je, zastupajući, kako smo videli, suprotno gledište, bila takođe uverena da tako najbolje radi za evropski mir i za interese sopstvene zemlje. Tako se u posljednjih nekoliko godina još jednom ispoljila nesaglasnost dveju zapadnih velesila-čuvara versajskog sistema, što je, naravno, moglo samo povećavati apetite i nade vladajućih krugova u Berlinu i Rimu.

Ocenjujući projekat pakta Francuska — Mala antanta kao »blok Pariz — Moskva«, Stojadinović je, obrazlažući knezu Pavlu januara 1937. zašto taj predlog treba odbiti, uz ostalo, pomenuo da i britanski poslanik u Beogradu R. Kembel (R. Campbell) i nemački poslanik u Beogradu V. fon Heren (V. von Heeren) odobravaju što se Jugoslavija izvlači iz »zagrhljaja Francuske«. ⁴¹

Zvanično ili u poverljivim razgovorima sa predstavnicima Francuske, odnosno Čehoslovačke, pred njihovim argumentima o svrsishodnosti predloženog projekta, M. Stojadinović je u više mahova stavljao uglavnom ovakve prigovore: potpisivanje pakta o proširenju uzajamnih obaveza članica Male antante i pakta Francuska — Mala antanta ozbiljno bi pojačalo saradnju između Nemačke i Italije što bi povećalo međunarodnu zategnutost i ratnu opasnost. Italijansko-nemačka saradnja mogla bi se vrlo lako realizovati »na leđima« Jugoslavije, a brzu pomoć Jugoslavija ne bi mogla da dobije. Jugoslavija ne želi da dođe u situaciju da primi »prvi udarac i ponovo doživi sudbinu iz 1914.« U svakom slučaju, ako bi prihvatila predloge Praga i Pariza — objašnjavao je Stojadinović — Jugoslavija bi od Nemačke i Italije doživela ekonomske represalije, a baš Italija i Nemačka su njena glavna tržišta. To bi imalo vrlo nepovoljne reperkusije na unutrašnjopolitičke prilike u zemlji i pogodilo politiku unutrašnje stabilizacije koju provodi njegova vlada. M. Stojadinović, inače, nije nikada definitivno odbijao predložene projekte Praga i Pariza, neprestano je predstavnike Čehoslovačke i Francuske uveravao u vernost jugoslovenske vlade i svoje lično tradicionalnom savezništvu i tvrdio je da će Jugoslavija u slučaju rata biti na strani Francuske. ⁴² Sastanci predstavnika država Male antante u toku 1937. imali su, između ostalog, na dnevnom redu i pomenute projekte, ali zbog držanja predstavnika jugoslovenske vlade (podržanog od predstavnika Rumunije), njihovo ostvarenje uvek je odlagano na neodređeno vreme. ⁴³

Bez obzira na Stojadinovićeve verbalna uveravanja, jugoslovenska spoljna politika utvrđivala je vladajuće krugove u Parizu i Pragu u ranije formiranom mišljenju da je Stojadinović nesiguran saveznik. Jugosloven-

⁴⁰ Ž. Avramovski, Stav Engleske prema projektu pakta o uzajamnoj pomoći između Francuske i Male antante (u rukopisu).

⁴¹ J. B. Hoptner, n. d., 93.

⁴² DDF, tom IV, dok. br. 180 i tom V, dok. br. 235 i dok. br. 240.

⁴³ V. Ž. Avramovski, Balkanske zemlje i velike sile 1935—1937, 233—34.

sko-italijanski politički sporazum, koji je potkraj marta 1937. u Beogradu potpisao Stojadinović sa italijanskim ministrom inostranih poslova grofom G. Čanom (G. Ciano), a da nije smatrao za potrebno da se o tome prethodno konsultuje sa Čehoslovacima i Francuzima, mada se po svojoj sadržini taj ugovor činio povoljnim za Jugoslaviju, mogao je biti primljen u Parizu i Pragu samo kao novi znak udaljavanja jugoslovenske vlade od Francuske i Male antante, a kao osnovni cilj Italije, ocenjeno je, da je tim sporazumom htela da nanese udarac prestižu Francuske i doprinese razbijanju Male antante.⁴⁴ U vladajućim krugovima Francuske i Čehoslovačke sazrevalo je uverenje da put ka vraćanju Jugoslavije u krilo starog savezništva vodi preko uklanjanja M. Stojadinovića sa vlasti. Samo po sebi se razume da su kritike i akcije protiv Stojadinovića bile i svojevrstan pritisak na kneza Pavla koji je stajao iza Stojadinovića.

Heterogenost unutrašnjopolitičkog života u Jugoslaviji, zaoštrenost odnosa između vladine garniture i opozicionih grupa, činilo se da pružaju šansu za podrivanje Stojadinovićevo položaja ohrabrivanjem i pomaganjem političke aktivnosti opozicije. Znalo se da je spoljna politika Stojadinovićeve vlade vrlo nepopularna u širokim narodnim slojevima i da opoziciona vođstva, uz ostalo, koriste i tu okolnost u svojim napadima na vladu. Najviše se nade polagalo na već pomenutu Udruženu opoziciju u Srbiji i njen sporazum sa vođstvom Seljačko-demokratske koalicije (koalicija HSS i Pribičevićeve Samostalne demokratske stranke) koja je imala snažan politički upliv na području Hrvatske. Sporazum između tih dveju opozicionih grupacija, računalo se, skinuo bi s dnevnog reda glavni unutrašnjopolitički problem u Jugoslaviji — hrvatsko pitanje — što ga nikako nije uspevao da reši Stojadinović te primorao kneza Pavla da smeni Stojadinovića i vladu poveri predstavnicima opozicije.

Do obrazovanja vlade M. Stojadinovića saradnja francuskih i čehoslovačkih vlada sa jugoslovenskim vladajućim vrhovima bila je, kao što je poznato, bez ozbiljnijih problema. Zbog podrške režimu šestojanuarske diktature, vlade u Parizu i Pragu izazvale su nezadovoljstvo opozicionih vođstava u Jugoslaviji. Tada, međutim, nisu mnogo uvažavane zamerke opozicionih vođstava iz Jugoslavije što demokratske i parlamentarne države, kao što su bile Francuska i Čehoslovačka, pružaju podršku takvoj autokratskoj vladavini. Sada, iako je formalno ostalo po starom, kada je savezništvo faktički ozbiljno narušeno, dobro je došla opozicija protiv Stojadinovićeve vlade, i ona koja je gurnuta sa vlasti posle marsejskog atentata, odnosno posle skupštinskih izbora 5. maja 1935. i koja je nastupala sa šestojanuarskih pozicija, a još više predstavnici starih predšestojanuarskih stranaka u Srbiji (Udružena opozicija) koji su se zalagali za povratak građanskodemokratskog parlamentarizma i pokazivali više razumevanja i spremnosti za rešenje hrvatskog pitanja, nego vlada M. Stojadinovića ili šestojanuarska opozicija.

Što se tiče vođstva Udružene opozicije u novim okolnostima, kada su se i francuski i čehoslovački vladajući krugovi okrenuli protiv Stojadinovićeve vlade, stare zamerke su otpale. Podrška Francuske i Čehoslo-

⁴⁴ DDF, tom V, dok. br. 190 i dok. br. 240.

vačke mogla je biti značajna u naporima da se dođe na vlast, kao što je u vladajućim krugovima u Parizu i Pragu dobrodošla aktivnost opozicije na podriivanju i obaranju vlade M. Stojadinovića, pogotovu njihovo javno istupanje protiv vladine spoljne politike napuštanja starih, proverenih savezništava i vezivanja zemlje za Italiju i Nemačku.

Vođstvo Udružene opozicije nije svoje poslanike proglašene izabranim na skupštinskim izborima 5. maja 1935. godine poslalo u Narodnu skupštinu. Ono je tu »Jevtićevu skupštinu« bojkotovalo i delovalo je kao tzv. vanparlamentarna opozicija. Udružena opozicija delovala je, uglavnom, služeći se političkim zborovima, povremenim publikacijama, legalno i još više ilegalno štampanim i rasturanim lecima i usmenom propagandom protiv vlade (»širenjem intriga«, kako su knez Pavle i Stojadinović okvalifikovali tu vrstu delatnosti prvaka Udružene opozicije). Vođstvo Jugoslovenske nacionalne stranke se, pored pomenutih načina kojima se služila Udružena opozicija, koristilo i tribinom Narodne skupštine i Senata, gde je imalo poveću grupu svojih ljudi.

Jedan od značajnijih koraka vođstva Udružene opozicije, koji po svoj prilici nije slučajno preduzet baš u vreme kad je postala aktuelna francusko-čehoslovačka akcija za pakt Francuska — Mala antanta, bio je njihov Memorandum od 15. decembra 1936. upućen knezu Pavlu protiv Stojadinovića. U Memorandumu, potpisanom od A. Stanojevića (u ime Glavnog odbora radikala), Lj. Davidovića (u ime vođstva Demokratske stranke) i J. Jovanovića Pižona (u ime vođstva Zemljoradničke stranke), tvrdi se da je usled loše politike M. Stojadinovića autoritet države silno opao, i da sve više dalje opada. »Nesigurnost se oseća sve više i više. Hrvatska, Crna Gora i Dalmacija pokazuju jasno da je stanje suviše mučno i ozbiljno« ističu vođi Udružene opozicije.⁴⁵

Sporazum sa Italijom (potkraj 1937) i poseta predsednika Čehoslovačke E. Beneša Jugoslaviji na početku aprila iste godine bili su povod za pomenutu trojicu lidera Udružene opozicije da izađu pred javnost sa svojom Deklaracijom (štampanom 2. aprila 1937. i rasturanom u obliku letka) o spoljnoj politici, zapravo osudom spoljne politike M. Stojadinovića. U Deklaraciji se, uz ostalo, ističe da Stojadinovićeve vlada »napušta oprobano spoljnu politiku naše države«. Kao dokaz za tu tvrdnju navodi se da je delegatima naše Narodne skupštine, koji su išli na sastanak (decembra 1936) u Bukurešt, data instrukcija »da ne učestvuju na javnom protestnom mitingu protiv revizionističke politike«. Za sporazum Stojadinovićeve vlade sa Italijom tvrdi se da je uperen protiv Francuske, a spoljna politika, uopšte uzev, vodi se bez kontrole javnosti, te postoji, kaže se u Deklaraciji, opasnost »da naši saveznici i prijatelji izgube iz vida činjenicu da politika vlade g. Stojadinovića odgovara raspoloženjima samo jednog veoma malog broja ljudi koji su na vlasti«.⁴⁶

Iako su između vanparlamentarne i parlamentarne opozicije (sledbenika šestojanuarskog kursa) postojale ozbiljne razlike u gledanju na unutraš-

⁴⁵ Arhiv SR Bosne i Hercegovine, fond Drinske banovine, Odeljenje DZ br. 1984/23. IV 1937.

⁴⁶ Isto, br. 4083/16. VIII 1937.

njopolitičke probleme i puteve njihovog rešavanja, zajednički im je bio negativan odnos prema vladi M. Stojadinovića. U vreme kada su francuska i čehoslovačka vlada vršile pritisak da Jugoslavija prihvati projekat pakta Francuska — Mala antanta i kada je Stojadinović to uporno odbijao pripremajući istovremeno sporazum sa Italijom, priliku da napadaju vladinu spoljnu politiku nisu propuštali ni političari iz vrhova JNS, koristeći se, pored ostalog, i govornicom Narodne skupštine. Tako je na početku marta 1937. jedan od njenih poznatih prvaka K. Kumanudi, ranije šestojanuarski ministar i zatim predsednik Narodne skupštine, govoreći sada kao opozicioni poslanik, u povodu Stojadinovićevog ekspezea o vladinoj spoljnoj politici, uz ostalo, kazao: »G. Ministar inostranih poslova koji je inače poznat kao veliki realista [tu se nesumnjivo aludira na Stojadinovićev »majstorluk« oko izvođenja finansijskih transakcija iz kojih je umeo i on lično da izvuce velike dobiti — T. S.] u svome resoru izgleda nam kao suviše veliki idealista. Biti dobar u isti mah i sa Nemačkom i sa Francuskom i sa Engleskom, eventualno i sa Italijom, ostati veran starim prijateljima, dodavati nove koji su ovima neprijatelji — sve to postići ne zamerajući se nikome, ne povredivši ničije interese, sačuvati sva ta prijateljstva u potpunosti, eh, gospodo, takav Ministar inostranih poslova morao bi biti genijalni akrobata i žongler, da ne bi svakog trenutka izgubio ravnotežu.« Izrazivši bojazan da je takva politika štetna, K. Kumanudi je dodao: »Javno mišljenje kod nas nije dovoljno obavешteno, a na strani kod naših saveznika je uznemireno, i u Francuskoj i u Maloj antanti i u Balkanskom sporazumu. G. Ministar inostranih poslova je bio iskren u svojim izjavama i to nije zatajio. On otvoreno to priznaje ovim rečima: 'Kaže nam se: Jugoslavija je nešto rezervisana, Jugoslavija čuti, nešto je hladna, lepo je i sa ovim i sa onim.' Iako on — nastavlja K. Kumanudi — izgleda, ne shvata tako, to je ipak težak i dalekosežan prekor ako ne i optužba, koji nam je učinjen sa ozbiljnih strana.«⁴⁷

Istinska nepopularnost spoljne politike jugoslovenskih vladajućih vrhova u širokim narodnim slojevima i postojanje koliko-toliko organizovane opozicije i s leva i s desna, kao i verbalna ofanziva i jednih i drugih protiv Stojadinovićeve vlade, posebno protiv njene spoljne politike, čini se da su u Parizu i naročito u Pragu učinili da se poveruje u mogućnost kako će kombinovani pritisak francuskih i čehoslovačkih vladajućih krugova i pojačana aktivnost opozicije u Jugoslaviji ili prinuditi Stojadinovićevu vladu da menja svoju spoljnu politiku, ili kneza Pavla da ukloni Stojadinovića i vlast preda opoziciji. Britansko poslanstvo u Pragu izveštavalo je oko polovine maja 1937. Forin ofis da su njegovi ljudi iz pouzdanog izvora saznali kako su članovi čehoslovačke parlamentarne delegacije, koja je nedavno boravila u Jugoslaviji, posle povratka u Prag privatno obavestili predsednika E. Beneša da u Jugoslaviji postoje dobre šanse za postepeno potkopavanje i uklanjanje Stojadinovića iz vlade.⁴⁸

⁴⁷ Stenografske beleške Narodne skupštine, II redovni saziv 1936/37, knj. II, str. 810, govor K. Kumanudija, 4. III 1937.

⁴⁸ PRO, sv. br. 21196 R. 3319/175/92, Izveštaj iz Praga, 13. V 1937.

Čehoslovački ne samo nezvanični, nego i zvanični predstavnici odnosili su se prema pripadnicima opozicije u Jugoslaviji veoma blagonaklono, a prema jugoslovenskim zvaničnim krugovima rezervisano. Glavni izvor informacija za čehoslovačku vladinu i vladi blisku štampu o prilikama u Jugoslaviji postali su jugoslovenski opozicioni krugovi. U jednom izveštaju u povodu već pomenute posete predsednika Čehoslovačke E. Beneša Beogradu kaže se da su se neki češki novinari, koji su pratili E. Beneša, držali prosto agresivno u diskusijama sa jugoslovenskim novinarima o spoljnoj politici jugoslovenske vlade i da su bili u kontaktu sa predstavnicima opozicije. U istom se izveštaju nastavlja: »Češke slovo, lični organ g. Beneša — otišao je dotle — da u broju koji je posvećen poseti g. Beneša, donese na prvoj strani dva pozdrava: jedan od predstavnika jugoslovenske vlade g. dr Mehmeda Spahe, a drugi sa značajnim i simpatičnim uvodom od g. dr Milana Gavrilovića u ime opozicije.«⁴⁹

Svoje raspoloženje prema Stojadinovićevoj vladi sâm E. Beneš je izrazio nakon povratka iz Jugoslavije u Prag prilikom razgovora sa francuskim poslanikom u Pragu. Rekao je odmah na početku da mu je narod u Beogradu priredio oduševljen doček i, da policija nije preduzela mere bezbednosti, manifestacije bi imale još veće razmere. Time su mase izrazile svoje nezadovoljstvo »zbog nekih vladinih stavova i odluka«.⁵⁰

U grupi čehoslovačkih novinara, koja je potkraj marta i na početku aprila 1937. boravila u Jugoslaviji, nalazio se i jedan od najpoznatijih čehoslovačkih publicista međuratnog razdoblja — Hubert Ripka, inače vrlo blizak E. Benešu. Svoje utiske i podatke do kojih je došao izložio je u izveštaju ministarstvu inostranih poslova. Stiće se snažan utisak, kaže H. Ripka, da jugoslovenski vladajući vrhovi simpatišu Nemačku, manje Italiju. S druge strane, veoma loše gledaju ne samo na Sovjetski Savez već na sve demokratske zemlje, naročito na Francusku i Čehoslovačku. Gotovo da izjednačuju pojmove demokrat i boljševik. U izveštaju se, dalje, tvrdi da je M. Stojadinović na poverljivom sastanku narodnih poslanika, vladinih pristalica, rekao da je Čehoslovačka puna Nemaca unutra, uz to opkoljena Nemicima, te je niko ne može spasti od propasti. Kao ilustraciju dvoiličnosti Stojadinovićeve vlade u spoljnoj politici, Ripka navodi već pomenutu tvrdnju šefova Udružene opozicije o direktivi datoj jugoslovenskoj delegaciji na zasedanju Interparlamentarne unije u Bukureštu (decembra 1936) da se ne angažuje na protivrevizionističkom mitingu čiji su organizatori trebalo da budu predstavnici zemalja Male antante. O Stojadinovićevom negativnom odnosu prema Francuskoj, Ripka izveštava da je Stojadinović prilikom debate o budžetu ministarstva finansija u finansijskom odboru Narodne skupštine otvoreno istupio protiv Francuske tvrdeći da 1915. nije pomogla Srbiju, a svoja osećanja prema savremenoj vladi u Parizu izrazio je rečima: »Nećemo

⁴⁹ AJ, fond 37, fasc. 14, Izveštaj šefa publicističkog odseka str. pov. 7. IV 1937. šefu Centralnog pres-biroa Predsedništva vlade. — M. Gavrilović je bio jedan od najistaknutijih prvaka bivše Zemljoradničke stranke, zamenik šefa stranke, J. Jovanovića Pižona.

⁵⁰ DDF, tom V, dok. br. 240.

istaći svečane zastave što čekaju na saveznike koji ne dolaze.« Naravno, to nije smelo biti objavljeno u štampi.⁵¹

Tako je zapravo iza fasade formalnog savezništva rasla uzajamna netrpeljivost. Čehoslovački izvori pokazuju da Stojadinovićeva vlada i on lično nisu krili svoje nezadovoljstvo zbog okolnosti što čehoslovački zvanični organi više veruju opozicionim nego vladinim krugovima u Jugoslaviji. Poslanik V. Girsu je na početku maja 1937. pisao iz Beograda u Prag da se čehoslovačkom poslanstvu prebacuje kako se javnost u Čehoslovačkoj obaveštava o prilikama u Jugoslaviji ne iz vladinih, nego iz jugoslovenskih opozicionih redova. Zbog toga Girsu preporučuje svojim pretpostavljenima da se ubuduće u goste u Čehoslovačku, radi uvida u tamošnje prilike, pozivaju pored ljudi i grupa »koji su na strani starog prijateljstva« i predstavnici vlade i njenih institucija.⁵² Posebnu pažnju zaslužuje jedna izjava samog Stojadinovića. On ju je izrekao privatno, ali teško je poverovati da nije to učinio znajući da će njegove reči stići do najviših mesta u Pragu. Svoje mišljenje o čehoslovačkoj vladi i držanju čehoslovačkog diplomatskog predstavništva u Beogradu Stojadinović je otvoreno izneo u razgovoru sa suprugom čehoslovačkog otpravnik poslova P. Fiše. Sreli su se 14. maja 1937. na prijemu kod rumunskog poslanika u Jugoslaviji Kadere (Cadera). Kad je čuo da je Fiša premešten te da uskoro napušta Jugoslaviju, Stojadinović je rekao da je Fišin rad bio uperen protiv »sadašnje vlade« u Jugoslaviji, da se u izveštajima čehoslovačkog poslanstva negativno piše o njegovoj (Stojadinovićevoj) vladi. »Vi Česi — nastavio je Stojadinović — svi bez razlike, bilo Poslanstvo, bilo štampa, bilo delegacije iz Čehoslovačke, svi tražite veze sa opozicijom. Međutim, opozicija je potpuno beznačajna. To je par starih ljudi, čiju aktivnost vlada trpi samo zato da se u inostranstvu ne bi reklo da ne dozvoljavamo opoziciju. Da bi ona mogla da obori sadašnji režim to je potpuna glupost. Tako isto je pogrešno računati na eventualni sukob između Princa Pavla i mene. To što ja radim hoće Princ Pavle i on je o svemu obavešten.« Stojadinović se zatim negativno izrazio što je E. Beneš prilikom svoje posete Jugoslaviji, kad je dao uzvratni prijem svome domaćinu, pozvao na taj prijem pored predstavnika vlade i šefove opozicije. Kampanja u čehoslovačkoj štampi protiv jugoslovenske vlade ne prestaje. »Varate se ako mislite da nas time možete zastrašiti«, podvukao je Stojadinović i dodao da zbog kampanje čehoslovačke štampe protiv njegove vlade, zbog veza koje čehoslovački predstavnici održavaju sa opozicijom u Jugoslaviji i zbog odnosa čehoslovačke vlade sa Sovjetskim Savezom, poslednja poseta predsednika E. Beneša Beogradu nije imala nikakav značaj i da je on (Stojadinović) bio protiv te posete. »Sve to što radite — završio je Stojadinović — je

⁵¹ A-MZV, Izveštaj H. Ripke o boravku u Jugoslaviji od 30. III do 9. IV 1937. — M. Stojadinović je govorio u Finansijskom odboru Narodne skupštine 4. II 1937. Čini se da se u Francuskoj saznalo o sadržaju toga njegovog govora. I. Subbotić (stalni predstavnik Jugoslavije u Društvu naroda) javio je Stojadinoviću da »Francuzi nisu zadovoljni govorom u Finansijskom odboru 4. II 1937. što su Nemci i Francuzi stavljani na isti nivo. Hteli su neki da napadnu Jugoslaviju (zapravo Stojadinovića — T. S.), ali se Blum tome usprotivio« (AJ, fond 37, fasc. 14, Zabeleška M. Stojadinovića 23. II 1937. o izveštaju I. Subbotića).

⁵² A-MZV, Izveštaj pov. br. 655 od 4. V 1937.

smešno i ako tako nastavite biće samo gore za Čehoslovačku.« To je, dakle, bila ne samo kritika, nego i opomena. Stojadinovićeve sagovornica je tu njegovu izjavu prenela svom suprugu i glavni sadržaj je potom ušao u izveštaj čehoslovačkog poslanstva u Jugoslaviji ministarstvu inostranih poslova u Pragu.⁵³

Sukob između Stojadinovićeve vlade s jedne strane, i opozicije u Srbiji, i to i parlamentarne i vanparlamentarne s druge, oko ratifikacije Konkordata (ugovora sa Vatikanom o statusu Katoličke crkve u Jugoslaviji) u leto 1937. uzdrmao je prilično položaj M. Stojadinovića. Opoziciona vodstva, svako sa svojih pozicija i za svoje ciljeve, pokušala su da u povodu Konkordata iskoriste opšte nezadovoljstvo radnih masa koje su se zatalasale. Činilo se kao da je za opoziciju vlast nadohvat ruke. Francuska i čehoslovačka vladina i vladí bliska štampa podržavale su kampanju protiv Stojadinovića. Francuski list *Eko d Paris* (Écho de Paris) doneo je, na primer, 30. jula 1937, članak pod naslovom: »Jugoslovenski Konkordat i narodni protest protiv Stojadinovićeve vlade«. Osnovna je misao napisa da vlada M. Stojadinovića ima simpatija za Nemačku i Italiju, a da je jugoslovensko javno mišljenje protiv približavanja Nemačkoj i Italiji.⁵⁴ Konkordatska borba ipak nije srušila Stojadinovića. Pre svega zbog toga što je uživao poverenje glavnog nosioca kraljevske vlasti — kneza Pavla. Nezadovoljni time što je Stojadinović uspeo da se održi, ocenjujući ga kao čoveka bez principa i kao cinika, čehoslovački vodeći političari nisu imali lepih reči ni za šefove opozicije u Srbiji. Smatrali su da se Stojadinović održava na vlasti, uprkos očiglednoj nepopularnosti njegove politike u širokim narodnim slojevima, zahvaljujući »slaboumnosti šefova opozicije«. ⁵⁵ Čehoslovački vladajući vrhovi po svoj prilici su smatrali da imaju prava da se ljute zbog nedovoljne borbenosti i nedovoljne odlučnosti šefova opozicije u Srbiji, jer, prema nekim tvrdnjama, pored moralno-političke podrške koju su opozicionoj aktivnosti protiv Stojadinovića pružali i francuski i čehoslovački vladajući krugovi, čehoslovački su, uz to, i finansijski pomagali pomenutu aktivnost. To je, naravno, ako je uopšte činjeno, rađeno konspirativno, no ipak se o tome govorilo. O čehoslovačkoj finansijskoj pomoći opoziciji u Srbiji dokaze su Stojadinoviću dali navodno Nemci.⁵⁶ Bez obzira na nezadovoljstvo aktivnošću i odlučnošću njenog vođstva, opozicija je ipak ostala glavni oslonac u čehoslovačko-francuskom radu

⁵³ A-MZV, Kabinet ministra pov. br. 2787 od 1. VI 1937. — Za taj podatak dugujem zahvalnost dru Ladislavu Deaku, naučnom suradniku Instituta za istoriju evropskih socijalističkih zemalja u Bratislavi.

⁵⁴ O tome je str. pov., uz svoje komentare u vezi s glasovima da Francuska i Čehoslovačka zajedno rade na podrivanju Stojadinovićeve položaja, javio i funkcioner britanske ambasade u Parizu, 30. VII 1937. Foreign officeu (PRO, sv. br. 21196 R 5322/75/92).

⁵⁵ DDF, tom VI, dok. br. 471, Izveštaj ambasadora u Pragu 19. IX 1937. ministarstvu inostranih poslova.

⁵⁶ V. J. B. *Hoptner*, n. d., 137. — U jednom izveštaju Londonu britanski poslanik u Beogradu piše da su Francuzi i Čehoslovaci zajednički radili na obaranju Stojadinovića, pri čemu su Čehoslovaci bili aktivniji i dodaje kako je poznato da je poslanstvo Čehoslovačke u Beogradu pružalo opoziciji (ne kaže je li Udruženoj opoziciji ili JNS ili i jednim i drugima) »moralnu i novčanu podršku« (PRO, sv. br. 21197, R. 8729/175/92, 29. XII 1937).

protiv M. Stojadinovića. U vreme kad je konkordatska borba bila već iza njenih glavnih aktera, ukazala se nova šansa koja se u prvo vreme činila da će biti jaka poluga kojom će moći da se odgurne Stojadinović sa svoga mesta. Posle dugih pregovora, vodstvo Udružene opozicije s jedne i glavni vođa Hrvatske seljačke stranke (HSS) i Samostalne demokratske stranke (SDS) s druge strane (vodstvo Seljačko-demokratske koalicije — SDK), privodili su septembra 1937. kraju sporazum o rešavanju bitnih pitanja unutrašnjopolitičkog uređenja zemlje, zapravo sporazum o donošenju novog ustava. Sačuvani podaci upućuju na zaključak da su francuski i čehoslovački državnici biti upućeni u tok pregovora, da su bili veoma zainteresovani da se ti pregovori uspešno završe i da su, kad je saglasnost postignuta, odnosno kad je sporazum već bio potpisan, preduzeli korake da pomenute srpsko-hrvatske političke grupe (tzv. Blok narodnog sporazuma)⁵⁷ dobiju mandat za sastav nove vlade. Potkraj septembra 1937. francuski ministar inostranih poslova I. Delbos sastao se u Ženevi (sedištu Društva naroda) sa svojim britanskim kolegom A. Idnom. Polazeći kao od već gotove činjenice da britanska vlada ima uticaja u Beogradu, Delbos je iznenadio Iđna saopštenjem o tome da je sporazum srpskih i hrvatskih opozicionih vođa gotova stvar. Oni će zatražiti od kneza Pavla da obrazuju vladu. Od Velike Britanije zahteva se da ne čini ništa što bi sprečilo odlazak Stojadinovića. Drugim rečima, Delbos je zahtevao od britanskog ministarstva inostranih poslova da se i sada ne meša kao što nije htelo da iskoristi svoj uticaj u Jugoslaviji kad je januara 1937. Delbos molio da se angažuje u korist pakta Francuska — Mala antanta. Interesantno je da je Iđn, obavestavajući najhitnije i najtajnije svoje podređene u Forin ofisu o tome što je čuo od Delbosa i zahtevajući da se odmah sve proveri posredstvom britanskog poslanika u Beogradu, napisao i ovo: »Oni (Francuzi — T.S.) smatraju da je on (Stojadinović — T.S.) suviše naklonjen Osovini Rim—Berlin i ja se bojim da imaju izvesnih osnova za verovanje u odnosu na obojicu, na njega (Stojadinovića — T.S.) i na Princa Regenta.«⁵⁸

U prvoj zabelešci koja je u Forin ofisu napravljena o razgovoru Delbos—Iđn u Ženevi stoji da, prema informaciji dobijenoj od T. Šona (T. Shone), otpravnika poslova u Beogradu, teško da će doći do sporazuma Udružena opozicija — Seljačko-demokratska koalicija. Ukoliko bi do toga i došlo, knez Pavle nije raspoložen da ukloni Stojadinovića sa vlasti u korist vođa opozicije.⁵⁹ Usledio je, potom, iz Beograda telegram poslanika R. Kembela o razgovoru sa knezom Pavlom. Uz ostalo, Kembel je javio da mu se knez Pavle žalio na intrige P. Živkovića i B. Jevtića (prvaka JNS). U izveštaju se potvrđuje da knez Pavle sumnja da će doći do sporazuma opozicionih vođa iz Beograda i Zagreba. On (knez Pavle) nikako nema nameru da uklanja Stojadinovića sa njegovog položaja. Uprkos greškama koje je učinio (imajući suviše poverenje u sebe u povodu

⁵⁷ O obrazovanju Bloka narodnog sporazuma v. opširnije T. Stojkov, O stvaranju Bloka narodnog sporazuma, *Istorija XX veka*, Zbornik radova VI, Beograd 1964, 245–99.

⁵⁸ PRO, sv. br. 21197, R. 6319/21. IX 1937.

⁵⁹ Isto, R. 6346/175/92, Zabeleška učinjena u Foreign officeu 23. IX 1937.

Konkordata), Stojadinović je, po rečima kneza Pavla, ipak »džin među pigmejima«, kad se upoređi sa kandidatima koji bi mogli da ga zamene. Posle ovih informacija u Forin ofisu je odlučeno da britanski ambasador u Parizu što je pre moguće saopšti francuskom ministarstvu inostranih poslova, još bolje samom Delbosu, da M. Stojadinovića ostave na miru da se ne bi dogodilo gore (misli se valjda na francusko-jugoslovenske odnose).⁶⁰

Prvi funkcioner francuskog ministarstva inostranih poslova sa kojim je britanski ambasador u Parizu razgovarao u povodu dobijenih instrukcija iz Forin ofisa bio je A. Leže (A. Léger), generalni sekretar pomenutog ministarstva. A. Leže se, prema izveštaju, obavešten o britanskoj sugestiji da se Stojadinović ostavi na miru, s tim složio, napomenuvši, uz ostalo, da Francuska ipak neće biti suviše predusretljiva prema Stojadinoviću (za nekoliko dana očekivala se Stojadinovićeva poseta Parizu), da mu se ne bi time pravio politički kapital kad se vrati u Jugoslaviju, gde je javno mnjenje više profrancuski raspoloženo, nego što je on (Stojadinović).⁶¹ U oktobru 1937. Stojadinović je bio gost francuske vlade. Pošto je isticao rok francusko-jugoslovenskog ugovora o prijateljstvu (od 11. novembra 1927), on je došao da potpiše produženje toga ugovora na još pet godina. Sećajući se toga svog boravka u Parizu, Stojadinović je dao ovakvu opštu ocenu: »Srdačnost prijema nije mogla da nadoknadi oskudnost i šturost naših razgovora.«⁶² I iz njegovih memoara i iz francuske sačuvane dokumentacije vidi se da se Stojadinović na primedbe francuskih državnika o spoljnoj politici jugoslovenske vlade branio argumentima o kojima je već bilo reči, naime, da se Jugoslavija nalazi između dveju direktnih opasnosti — nemačke i italijanske (»kao miš između dveju mačaka«) i da se trenutno ne sme eksponirati ni protiv jedne, ali da će u slučaju rata ostati verna starim saveznicima. Podvlačio je u razgovoru sa Delbosom kako je uveren da Osovina Rim—Berlin nije trajnog karaktera, da će se jednog dana, možda dosta brzo, Francuska, Italija i Jugoslavija i Mala antanta naći ujedinjene protiv nemačke opasnosti. Razgovor sa Delbosom Stojadinović je iskoristio da kritikuje prvake Bloka narodnog sporazuma (koji je u međuvremenu, 8. oktobra 1937, bio obrazovan) tvrdeći da su oni protiv jedinstva Jugoslavije, da zahtevaju menjanje tadašnjeg ustava, a da to nije moguće učiniti dok maloletni kralj ne bude punoletan. Uхватivši se za unutrašnjopolitičke prilike u Jugoslaviji, Stojadinović nije hteo da propusti priliku da aludira na eventualno nastojanje francuske vlade Narodnog fronta da favorizuje jugoslovensku opoziciju i da želi obrazovanje narodnofrontovske vlade u Jugoslaviji. Delbos je to odmah kategorički odbio, tvrdeći, uglavnom, da se i ranije, a i sadašnja francuska vlada ne bave unutrašnjim režimom u pojedinim zemljama, nego odnosima Francuske i tih zemalja. Kao dokaz, što se tiče Jugoslavije (Delbos je upotrebio izraz Srbija?!), dodao je da odnosi

⁶⁰ Isto, R. 6432/175/92. Izveštaj R. Campbella 24. IX 1937. i zabeleška učinjena u Foreign Officeu 27. IX 1937.

⁶¹ Isto, R. 6727/11. X 1937. Izveštaj opunomoćenog ministra u Parizu, 8. X 1937.

⁶² *M. Stojadinović*, n. d., 426.

Francuske sa njom »nisu bili nikada bolji nego u vreme diktature kralja Aleksandra«. ⁶³

Zapravo se razgovor Delbos—Stojadinović završio tako što je svako od njih ostao na svojim ranijim pozicijama. Karakteristično je, svakako, da je Delbos istakao kako odnosi Francuska—Jugoslavija nisu bili nikada bolji nego u vreme kada je Jugoslavijom vladala šestojanuarska ekipa. Francuska je vlada, kako smo videli, podržavala i Udruženu opoziciju i pokušavala da pomoću nje sruši Stojadinovića, ali postoje izvesni podaci i mišljenja da je bila više sklona zagovornicima šestojanuarskog kursa (možda zato što su sa njima već imali sasvim dobra iskustva). ⁶⁴

Kao i kod francuskih tako je i kod čehoslovačkih vodećih političara porastao optimizam u povodu sporazuma vođa Udružene opozicije i SDK u Jugoslaviji. Ali kako je vreme prolazilo, a u jugoslovenskom vladajućem vrhu nije dolazilo ni do kakvih promena, na početku novembra 1937. E. Beneš je odlučio da interveniše kod kneza Pavla. U svom izveštaju Forin ofisu britanski poslanik u Jugoslaviji R. Kembel kaže da je 6. novembra bio sa knezom Pavlom. Zatekao ga je veoma ljutitog. U najstrožem poverenju knez mu je saopštio kako je primio telegrafsku poruku čehoslovačkog predsednika E. Beneša u kojoj Beneš urgira da nade sredstva za smirenje Hrvata. ⁶⁵ »Voleo bih da znam — nastavio je knez Pavle — šta bi Predsednik (Beneš — T.S.) rekao kada bih ja urgirao kod njega da da autonomiju svojoj sudetskoj manjini« (Sudetskim Nemcima — T.S.). Knez Pavle je u povodu Benešove poruke, na kraju, dodao da on pazi da se nikom ne upliće u unutrašnje poslove, ali se čini da svako misli kako ima prava da se upliće u njegove. Knez Pavle, inače, nije ni pomišljao da usvoji zahteve Bloka narodnog sporazuma. Bio je protiv bilo kakvih radikalnijih promena u unutrašnjopolitičkom uređenju zemlje. Kembel je posle toga razgovora sa njim došao do zaključka da je poslednja akcija opozicije, tj. obrazovanje Bloka narodnog sporazuma i zahtevi tog Bloka da se ide na izbore za Ustavotvornu skupštinu, samo osnažila Stojadinovićevo uporište kod nosioca kraljevske vlasti. ⁶⁶

U Prag su iz Beograda od čehoslovačkih predstavnika stizale informacije da jugoslovenska vlada svakog građanina koji se javno izjašnjava kao prijatelj Čehoslovačke automatski ocenjuje kao opozicionara, a što se tiče obrazovanja Bloka narodnog sporazuma stizala su upozorenja da prvobitni optimizam treba korigovati. Vođa opozicije, podvlači se dalje,

⁶³ DDF, tom VII, dok. br. 58; Zabeleška I. Delbosa 12. X 1937. o susretu sa M. Stojadinovićem.

⁶⁴ Pored izvesnih mišljenja funkcionera Foreign officea o tome da Francuzi više nagnju šestojanuarskim krugovima u Jugoslaviji, mađarski vojni izaslanik u Francuskoj u svom izveštaju od 23. X 1937. u vezi sa Stojadinovićevom nedavnom posetom Parizu napominje da Stojadinović nije bio baš lepo primljen. Izaslanik, dalje, javlja kako u francuskom ministarstvu inostranih poslova veruju da će Stojadinovića moći zameniti P. Živkovićem ili B. Jevtićem. Na kneza Pavla su ljuti i mađarskom vojnom izaslaniku je rečeno da knez Pavle, ukoliko nastavi sa dosadašnjim držanjem, može da prođe kao Obrenovići. Drugim rečima da bude ubijen (Országos Levéltár Külügyi Miniszterium, pol. 11, 3412) — Za taj podatak dugujem zahvalnost dru V. Vinaveru.

⁶⁵ Logično je pretpostaviti da je E. Beneš zapravo zahtevao da se vlast preda predstavnicima Bloka narodnog sporazuma.

⁶⁶ PRO, sv. br. 21197, R. 7514/11. XI 1937, izveštaj R. Campbella od 8. XI 1937.

pokazali su opet nesposobnost i nedostatak hrabrosti kao i prilikom konkordatske borbe. Oni se ustručavaju da u akciju protiv Stojadinovićeve vlade pokrenu šire narodne mase, jer se plaše da se borba protiv Stojadinovića ne pretvori u borbu protiv kneza Pavla i dinastije, pa se ograničavaju na međusobne sastanke i većanja.⁶⁷ Tako se praktično ispostavljalo da niti je jugoslovenska opozicija bila dovoljna francuskim i čehoslovačkim vladajućim krugovima da obore Stojadinovića, niti je opoziciji bila dovoljna francusko-čehoslovačka podrška i pomoć da to isto učini.

Intervencija I. Delbosa kod A. Idna i potom E. Beneša kod kneza Pavla predstavljaju, sudeći po svemu, vrhunac francusko-čehoslovačke aktivnosti protiv Stojadinovića. Nezadovoljstvo je ostalo, ali je ranija aktivnost i nada kako će uspeti da ga zamene pogodnijom ličnošću splasnula. Kada je u decembru 1937. prilikom svoje političke turneje Delbos posetio i Beograd, knez Pavle mu je, uz ostalo, rekao da Stojadinovićevu vladu drži zato što ne vidi drugu moguću kombinaciju. Kriza vlade imala bi za posledicu izbore za novi parlament, što bi izazvalo daljnje sukobe u Jugoslaviji i što bi moglo ugroziti njeno jedinstvo. V. Mačeka, vođu HSS, knez Pavle je tom prilikom ocenio prilično negativno.⁶⁸ Prema izveštaju britanskog poslanika u Beogradu, Delbos se prilikom svoje posete Jugoslaviji mogao uveriti da Stojadinović ne može biti smenjen sa svoga isturenog položaja dokle god uživa poverenje kneza Pavla, a isto tako da bi obaranje Stojadinovićeve vlade u datoj situaciji, po svoj prilici, bacilo zemlju u unutrašnji haos.⁶⁹

Za vreme boravka u Beogradu francuski ministar inostranih poslova sreo se i razgovarao i sa nekolicinom prvaka JNS (B. Jevtićem, M. Srškićem i M. Spalajkovićem, bivšim jugoslovenskim poslanikom u Parizu) i prvaka Udružene opozicije (Lj. Davidovićem, M. Grolom i L. Markovićem). Svi su napadali Stojadinovićevu politiku i spoljnu i unutrašnju. Prvaci Udružene opoziciji objasnili su Delbosu suštinu sporazuma sa vođstvom SDK, njihovu zajedničku borbu u okviru Bloka narodnog sporazuma i program koji je demokratski. Podvukli su da ostvarenje toga programa zavisi od kneza Pavla, jer on je pravi gospodar, a ne Stojadinović, istakavši pri tom kako bi uticaj britanske vlade na kneza Pavla da prihvati pomenuti program bio vrlo koristan.⁷⁰ Što se tiče britanskog uticaja, Delbos je već od pre znao kako na podršku sa te strane ne može da računa, a svi pokušaji da se nešto efikasnije učini na uklaňanju ličnosti odgovorne za jugoslovensku spoljnu politiku bez britanske podrške nisu dali željene rezultate.

Uzajamne nesaglasnosti nisu ublažene ni posle Delbosove posete Jugoslaviji. Saznanje da Stojadinović uživa neokrnjeno poverenje kneza Pavla ostavilo je jedino mogućnost da se u pogodnim trenucima u vezi s pojedinim spoljnopoličkim potezima jugoslovenske vlade izrazi nego-

⁶⁷ VHA, Izveštaj za drugi kvartal 1937. pov. br. 563/37 (zaveden 11. XI 1937) i Izveštaj za poslednji kvartal 1937. pov. br. 14/38 (zaveden 22. II 1938).

⁶⁸ DDF, tom VII, dok. br. 349, zabeleška I. Delbosa o boravku u Beogradu 14. XII 1937.

⁶⁹ PRO, sv. br. 21297, R. 8729/175/92, telegram R. Campbella 29. XII 1937.

⁷⁰ DDF, tom VII, dok. br. 349, citirana zabeleška od 14. XII 1937.

dovanje. Tako je u povodu Stojadinovićeve posete Berlinu u januaru 1938. i pisanja jugoslovenske vladine štampe o tome; sa francuske strane reagovano negativno. I. Subbotić je iz Ženeve javio Stojadinoviću o francuskoj ljutnji i o tome da bi više voleli da na kormilu jugoslovenske spoljne politike vide drugu ličnost, a ne njega (Stojadinovića), »ali da ne očekuju u tom pogledu nikakvu promenu. Podvlače naročito veliko poverenje koje uživete na najvišem Mestu, i ljute se na Vas i na to Mesto, ne očekujući nikakvu skorou izmenu«.71

Nekoliko britanskih dokumenata, i posle pada narodnofrontovske vlade u Francuskoj (marta 1938), ukazuje na to da su izvesne grupe i pojedinci u Parizu (uglavnom socijalisti, odnosno ljudi vezani za bivšu narodnofrontovsku vladu i politiku) upozoravali britanske diplomatske predstavnike u Francuskoj kako je nezadovoljstvo u Jugoslaviji Stojadinovićem jako veliko pa pretilo opasnost da bude ubijen i kako treba savetovati knezu Pavlu da Stojadinovića što pre ukloni iz vlade.72 No, to je zapravo bila više-manje privatna inicijativa i aktivnost, odnosno neka vrsta odjeka ranijega ozbiljnijeg angažovanja francuskih i čehoslovačkih zvaničnih vodećih političkih ličnosti protiv jugoslovenske spoljne politike za koju je kao predsednik vlade i ministar inostranih poslova odgovarao M. Stojadinović.

71 B. Krizman, n. d., 75.

72 PRO, sv. br. 22476, R. 5905/234/92. Izveštaj iz Pariza 27. VI 1938; Isto, R. 6500/234/92. Izveštaj iz Beograda 15. VII 1938; Isto, R. 6568/234/92; Izveštaj iz Pariza 26. VII 1938. - Iz pisanja glavnog organa vladine stranke JRZ, lista *Samouprave i Slovenca*, organa JRZ za Sloveniju, vidi se da je Stojadinovićeve vlada sa olakšanjem i zadovoljstvom primila odlazak narodnofrontovske vlade sa državnog kormila Francuske. U povodu 14. jula, državnog praznika Francuske, pomenuti su listovi pisali sa radošću što je 14. juli 1938. proslavljen kao praznik »svih Francuza«, a ne kao 1936. i 1937. kao praznik »crvenih« (v. *Slovenec*, 17. VII 1938).